

Міністерство освіти і науки України

Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого

*До 215-річчя Національного
юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Підручник

3-тє видання, перероблене і доповнене

Харків
«Право»
2019

УДК 159.9:34(075)
Ш48

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 16 від 21 червня 2019 р.)*

Шепітько В. Ю.

Ш48 Юридична психологія : підручник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова. – 3-тє вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2019. – 288 с.

ISBN 978-966-937-737-1

Пропонований підручник охоплює розгляд найбільш важливих питань щодо загальної та юридичної психології, висвітлення психологічних закономірностей у системі «людина – право». Викладено методологічні засади юридичної психології, її природничо-наукові основи, психологічні особливості процесуальної діяльності, проблеми кримінальної та пенітенціарної психології.

Для студентів закладів вищої освіти, а також може бути корисним аспірантам, викладачам, науковцям, працівникам судових органів та органів правопорядку.

УДК 159.9:34(075)

ISBN 978-966-937-737-1

© Шепітько В. Ю., Коновалова В. О., 2019

© Видавництво «Право», 2019

Вступ

Пропонований підручник є 3-м виданням, переробленим і доповненим згідно із сучасними вимогами вищої освіти в Україні. Підручник підготовлено відповідно до програми курсу навчальної дисципліни «Юридична психологія» для юридичних навчальних закладів вищої освіти. Зазначена дисципліна викладається в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого з 1965 р. (раніше мала назву «Судова психологія»). Перший власний, ґрунтовний підручник з юридичної психології було видано п'ятнадцять років тому – у 2004 р.

На теперішній час глобальному світовому простору є притаманним діалог цивілізацій, соціогуманітарне пізнання, використання закономірностей психологічної науки та її рекомендацій щодо різних галузей людської діяльності. У системі наукових знань, що сприяють удосконаленню правозастосовної діяльності, важливе місце посідає юридична психологія. Це особлива наука, що вивчає психологічні закономірності в системі «людина – право» і спрямована на оптимальне виконання різних видів юридичної діяльності. Широкі аспекти її використання з метою пізнання особливостей цієї діяльності та вироблення наукових підходів щодо її оптимізації передбачають проведення комплексних досліджень юристів і психологів.

Підручник є оригінальною роботою, яка охоплює найбільш важливі проблеми загальної та юридичної психології, відрізняється певною новизною викладення складних питань та наданням новітніх пропозицій і рекомендацій щодо застосування психологічних знань у юридичній практиці. За своєю структурою підручник складається із семи частин («Вступ до юридичної психології», «Природничо-наукові основи юридичної психології», «Психологічні основи процесуальної діяльності», «Психологія слідчої діяльності», «Психологія судової діяльності», «Кримінальна психологія», «Пенітенціарна психологія»)

і 16 розділів. До кожної частини він містить запитання для самоконтролю та рекомендовану літературу.

Важливим є те, що в підручнику загальнопсихологічні проблеми інтерпретовано стосовно юридичної діяльності. Особливу увагу приділено психологічним аспектам слідчої, прокурорської, адвокатської та судової діяльності, параметрам її виконання, створенню професіограм слідчого, прокурора та судді. Висвітлено психологічні механізми вчинення злочинів, розкрито особливості поведінки злочинця на різних етапах злочинної діяльності. Надано рекомендації щодо психологічних можливостей впливу на особу засудженого та механізмів її ресоціалізації.

Під час підготовки підручника автори використовували не лише власний багаторічний досвід викладання студентам юридичної психології, а й практичний досвід застосування психологічних знань при проведенні судово-психологічних експертиз і психологічного консультування як атестовані експерти – судові психологи.

Підручник розраховано на студентів юридичних навчальних закладів вищої освіти, працівників судових органів та органів правопорядку.

Автори висловлюють щиро подяку всім, хто надав допомогу при підготовці цього видання, а також мають намір продовжувати розроблення даних проблем і тому будуть вдячні читачам за їх відгуки, зауваження та побажання.

Частина I

Вступ до юридичної психології

Розділ 1

Юридична психологія як наука

§ 1. Предмет юридичної психології

Поняття «психологія» походить від грецьких слів ψυχή – душа і λόγος – слово; вчення, що означає знання про душу, про психічне. Як наука психологія вивчає факти, закономірності та механізми психіки. Юридична психологія є галуззю психології, яка вивчає особливості психіки в системі «людина – право».

Праця індивіда в будь-якій сфері людської діяльності визначається психічними процесами, що сприяють пізнанню об'єктивних законів дійсності, відносин між людьми, мотивів і спрямованості їхньої поведінки, психологічної структури окремої особистості. Вивчення ж психологічних закономірностей сприяє оптимальному регулюванню діяльності людини, становленню такої її наукової організації, що визначає високий рівень її соціальних відносин. Кожна галузь праці має притаманні саме їй риси, що певною мірою впливають на характер відносин людей у процесі конкретних трудових операцій і розкривають психологічні особливості осіб, які їх здійснюють. Різномасштабність діяльності визначає необхідність використання певних психологічних закономірностей, виявлених у процесі вивчення її основних характеристик.

Знання психологічних закономірностей взаємин особистості й суспільства (колективу, соціальної групи) має велике значення для пра-

вильного виконання працівниками органів правопорядку та суду службових і суспільних функцій. Психічне життя людини, пов'язаної із судочинством і правовою діяльністю, має свої особливості, характер яких визначається виконанням безлічі різноманітних соціальних і правових функцій. Саме дана обставина сприяла формуванню **юридичної психології** – науки, яка досліджує закономірності психіки людини, що виявляються у сфері суспільних відносин, які регулюються правом.

Сутність сучасного розвитку наук полягає не лише в їхній диференціації, що зумовлює глибину дослідження кожної відокремленої від тієї чи іншої науки певної галузі знань і поступове формування її окремих структур, а й урахуванні інтегративного руху наук, що ґрунтується на взаємозв'язках і взаємозалежностях галузей, які відображають різні сторони досліджуваного предмета. У цій площині інтеграція юриспруденції та психології сприяла становленню нової науки – юридичної психології, яка забезпечує вирішення комплексу завдань, що стосуються правозастосовної діяльності.

Юридична психологія покликана розробляти загальні закономірності психологічної науки в їхньому специфічному відображенні – з погляду права. Природна цілісність цієї науки є відтворенням глибокої інтегративності базових наук (психології та юриспруденції), розвиток яких створив передумови для виникнення юридичної психології.

У сучасній юридичній психології виділяють закономірності, пов'язані з психологічними аспектами правотворчості, психологією правосвідомості та праворозуміння, психологічними проблемами правозастосування. Що стосується традиційних закономірностей, то до них належать: виникнення і формування психічних властивостей особи, що сприяють протиправним діям; розвиток і формування психічних властивостей особи в процесі злочинного діяння; формування психічних властивостей особи при здійсненні різних функцій у судочинстві; зміна психічних властивостей особи, яка вчинила злочин, у процесі виправлення (перевиховання); зміна і формування психічних властивостей особи у профілактичній діяльності¹.

Наведені закономірності здебільшого належать до тих сфер людських проявів і діяльності, що переважно пов'язані з протиправними діями або з діями, що спричиняють їх, і регулюються, з одного боку,

¹ Подібні закономірності визначено А. В. Дуловим (див.: Дулов А. В. Судебная психология. Минск : Выш. шк., 1975. С. 15).

нормами права, а з другого – заходами соціального впливу. Отже, юридична психологія вивчає психічні явища і властивості, що стосуються формування антисоціальної настанови, її джерел, передумов і чинників, які впливають на розвиток і попередження, форм її можливого прояву, а відтак, і її ранньої діагностики. До закономірностей, досліджуваних юридичною психологією, належить і формування психічних властивостей особи в процесі вчинення злочину, зокрема психологічна сторона мотивації злочинного діяння, стадій, способів його вчинення і приховування, впливу вчиненого діяння на психічні властивості особи в періоди, пов'язані з її ставленням до діяння, його наслідків, оцінки соціальної та особистісної значущості своєї винуватості.

Найбільш детально в юридичній психології вивчаються психічні властивості особи при здійсненні різноманітних функцій у судочинстві. Як відомо, ці властивості визначаються процесуальним становищем особи, її роллю і функціями в процесі судочинства. Щодо цього роль і функції учасників судочинства нерівнозначні як за процесуальним, так і за психологічним статусом (слідчий, прокурор, суддя, захисник, експерт, свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений та ін.). Відповідно до обов'язків, виконуваних тими чи іншими особами, виробляються і психічні властивості, зумовлені характером їхньої діяльності. Так, виконання індивідом обов'язків слідчого, судді, прокурора може розвивати в нього певні моральні та вольові якості, здатність до аналітичних і пізнавальних дій. Це дозволить індивіду робити правильні висновки, давати точну оцінку соціальним і антисоціальним проявам, здійснювати виховну діяльність.

Юридична психологія вивчає зміни психічних властивостей осіб, щодо яких здійснюється правосуддя. У результаті цього виникає можливість розробляти рекомендації з проведення окремих слідчих (розшукових) дій і встановлення психологічного контакту, а також з вибору способів виявлення обставин учиненого злочину, впливу на причетних до нього осіб з метою одержання достовірної інформації. Аналіз психічних властивостей особи, яка виконує функції свідка в судочинстві, дає змогу виявити закономірності її психіки, пов'язані зі специфікою сприйняття (довільного та мимовільного) і відтворення події злочину, її інтерпретацією, визначеними наперед екстремальними умовами її перебігу. Вивчення закономірностей, що стосуються зміни психічних властивостей особи, яка вчинила злочин, дозволяє з'ясувати

особливості особи, що виявляються в усвідомленні нею вини, адаптації до нових умов життя, визначенні своєї належності та ролі в мікросередовищі, де відбувається процес виховного впливу.

До закономірностей, що є предметом вивчення юридичної психології, належать також зміна і формування психічних властивостей особи під впливом профілактичної діяльності. Система впливу на особу охоплює чимало заходів, серед яких політичні, естетичні, моральні, правові погляди та переконання, що відображають ідеологію суспільства. У профілактичній діяльності вони виявляються комплексно, але головна роль належить правовому впливу як системі правових розпоряджень і заборон, обов'язкових для виконання. Правовий виховний вплив із використанням різноманітних передбачених законом форм створює передумови для такої правової орієнтації особи, яка забезпечує запобігання правопорушенням. Психологічний вплив правового виховання відбувається в досить широкому діапазоні, чим забезпечується не тільки здатність особи правильно оцінювати результати своїх дій, а й поширення такого впливу на інших осіб шляхом одержання необхідної інформації щодо правозастосовних заходів.

Аналіз наведених закономірностей, що їх вивчає юридична психологія, дає змогу визначити її предмет. *Юридична психологія* – це галузь психології, яка вивчає закономірності та механізми психіки людини у сфері регульованих правом відносин.

Юридична психологія як наука ставить перед собою певні завдання, що забезпечують розвиток наукових концепцій і розроблення рекомендацій із найбільш ефективного здійснення правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності. До них належать:

- 1) вивчення психології особи юриста (слідчого, прокурора, судді, адвоката й ін.) і його діяльності, психологічних особливостей юридичної процедури;
- 2) розгляд психологічної ефективності дії норм права, правотворчого процесу;
- 3) дослідження психологічної структури злочину та особи правопорушника, формування антисоціальної настанови і методів попереджувальної діяльності;
- 4) вивчення шляхів формування психічної діяльності учасників судочинства з метою найбільш оптимального виконання завдань правосуддя;

5) розгляд психологічних основ проведення окремих процесуальних дій із метою найефективнішого здійснення пізнавальної діяльності та її організації;

6) дослідження психологічних закономірностей пенітенціарної діяльності з метою розроблення системи заходів, що сприяють корекції поведінки засуджених;

7) створення рекомендацій щодо навчання і виховання працівників правозастосовних органів, спрямованих на формування професійно необхідних якостей;

8) розроблення практичних рекомендацій для юристів щодо здійснення правотворчої, правозастосовної та правоохоронної функцій;

9) забезпечення правозастосовної практики психологічним знанням, розроблення методик психологічної діагностики та судово-психологічної експертизи;

10) аналіз психологічних характеристик правового виховання громадян з метою розроблення методів профілактичної діяльності щодо окремих осіб і груп населення.

Виконання цих завдань покликане сприяти подальшому вдосконаленню правотворчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності, забезпечити практичних працівників науково обґрунтованими рекомендаціями з оволодіння професійно необхідними якостями.

§ 2. Система юридичної психології

Юридична психологія, досліджуючи різноманітні форми психологічних явищ у сфері застосування права, має підпорядковувати їх певній науково обґрунтованій системі, що поєднує комплекс і спрямованість психологічних знань. Система будь-якої науки передбачає виклад логіки дослідження, основних його напрямів, структури знань, обґрунтованих складовими закономірностями. Суміжний характер юридичної психології, зумовлений її тенденціями і тяжінням, з одного боку, до загальної психології, а з другого – до юриспруденції, спричиняє певні труднощі у формуванні її системи. Побудова останньої внаслідок комплексного характеру досліджуваних питань залежить від домінуючої основи в системі наукових знань, а також від цілей і завдань, що стоять перед наукою. Побудова системи юридичної психології за принципами

загальної психології означала б не розв'язання проблеми, а коментування окремих психологічних закономірностей фрагментарними відомостями з галузі юриспруденції, тобто поширення проблем власне юридичної психології в константному і пошуковому матеріалах загальної психології.

З огляду на це система юридичної психології має бути сформована на інших принципах, що відповідають завданням становлення і розвитку науки, підпорядкованим тим її закономірностям, дослідження яких забезпечує найбільш плідний розвиток широкого кола юридичних наук. Дослідження в цій галузі знань логічно узгоджуються з усіма формами і видами правової діяльності, тому в їхню основу покладено об'єктивно існуючі комплекси правових знань.

Тут важливо зазначити, що побудова системи науки не є одноразовим процесом. Розвиток науки та її окремих галузей, виникнення та розв'язання нових проблем вносять корективи у формування системи, змінюючи в ній співвідношення окремих структурних частин, що відображають рух і вдосконалення її змісту.

Традиційно юридична психологія поділяється на загальну та особливу частини. До *загальної частини* належать питання наукознавчого характеру, а саме: предмет науки, визначення її методів, завдань, місця в системі наук і власне системи науки. Загальна частина охоплює також питання з історії юридичної психології в аспекті передумов її виникнення, аналіз найважливіших етапів її розвитку, тенденції, що відобразилися у фундаментальних наукових працях, дослідження методологічних засад науки. До структури системи юридичної психології послідовно входять ті вже сформовані напрями, за предметом дослідження яких визначаються її окремі частини. Одним із таких розділів є кримінальна психологія, що вивчає психологічні основи формування антисоціальної установки, психологічну структуру злочину, діагностику виникнення і розвитку груп антисоціального напрямку. Цей розділ охоплює також вивчення психологічної сторони профілактичної діяльності в її загальносоціальному аспекті та попередження злочинів. Існуючі форми і методи профілактичної діяльності потребують удосконалення на основі аналізу практики застосування педагогічних, соціальних, кримінологічних і психологічних даних. Профілактика, що охоплює окремі групи осіб і застосовується щодо конкретних індивідів, вимагає знання та врахування психологічних особливостей